

Rabelais fiatalkori barátja, André Tiraqueau huszonnégy éves volt, amikor feleségül vette a nem egészen tizenegy éves Marie Cailler-t.¹ Ez 1512-ben történt. Az ifjú férj és jogtudós egy évvel később kiadatta Francesco Barbaro

15. századi politikus és humanista *De re uxoria* című kompilációját² egy veronai kézirat saját kezű másolatából. A mű a nők kíváncsatos viselkedésére vonatkozó antik szabályokat foglalja össze; előírja, hogy minden körülmé-

22 Csordás Gábor

ÍTÉLETÜNK KOCKAVETÉSE

Rabelais és a nők

nyek között bölcs tartózkodást tanúsítsanak, szigorúan tiltja a könnyedség minden megnyilvánulását: a túl sürge járását, a heves kézmozdulatokat, az élénk szemmozgást, a szégyenletes és nőhöz nem illő hangos nevetést. Majd ugyanebben az évben megjelentette élete főművét, a *De legibus connubialibus* című értekezést.³ A mű címe szerint a házasság jogi szabályozásának kérdéseit – vagyis a férj jogait – tárgyalja. A kor jogtudományát azonban éppen az jellemezte, hogy megkísérelte a jogi kérdéseket a kommentárok rájuk rakódott skolasztikus rétegeitől megtisztítva a humanista műveltség és a morális mérlegelés alapjaira helyezni. Tiraqueau pedig a korszak egyik legműveltebb humanistájának bizonyult, műve a férfi-nő kapcsolatra, a házastársak jogaira és kötelességeire vonatkozó antik és középkori ismeretek és vélekedések, fabliau-k és mitológiai történetek valóságos enciklopédiája. A tizenkét éves ara ifjú férje műveltsége gazdag tárházából vett idézetek és példák sokaságával bizonyítja, hogy a nők se fizikailag, se lelkileg, se szellemileg nem képesek és alkalmasak arra, hogy saját sorsukat irányítsák, s egyáltalán megállják helyüket az életben a férfiak gyámkodása nélkül. Az a helyes és természetes tehát, ha a feleség a férj szoros felügyelete alatt áll, jogi és erkölcsi tekintetben egyaránt már-már feltétlen engedelmisséggel tartozik neki.

A mű zajos sikert aratott, egyetértő és bíráló kommentárok sokaságát váltotta ki. A húszas évek elején, amikor Rabelais és Tiraqueau barátsága datálódik, a szerző éppen új, jelentősen bővített kiadását készítette elő.⁴ Ez a második kiadás már egy görög nyelvű beharangozó versikét tartalmaz Rabelais tollából, és Tiraqueau sem mulasztott el barátja nagy tudását dicsérő megjegyzéseket elhelyezni példái és hivatkozásai között.

Fontenay-le-Comte-ban ismerkedtek össze, ahol Tiraqueau az ottani törvényhatósági kerület⁵ jogásza, a huszonhat éves Rabelais pedig, legkésőbb 1520 októberétől,⁶ a ferences kolostor lakója volt. Ekkoriban humanista jogászokból álló kis baráti kör verődött össze esténként Tiraqueau kertjében, eszmét cserélni a jog, az erkölcs, a filozófia és a költészet kérdéseiről.

Rabelais hamarosan rendszeres látogatója lett ennek a körnek, és alig két-séges, hogy már itt volt alkalma megismerkedni barátja eszméivel a nőkér-dészet illetően. A nők megítélése bizonyára gyakori és kedvelt témája volt ennek a körnek, amelynek egyébként Tiraqueau apósa, Arthus Cailler büntetőbíró is tagja volt. Ekkortájt vagy később behatóan tanulmá-nyozhatta is barátja művét, amit az bizonyít, hogy évtizedekkel ké-sőbb, a *Harmadkönyv* egyes fejezeteiben bőven idézi az ott felsorolt példákat és elmélkedéseket.⁷

Tiraqueau nagy érdeme, és sikerének valószínű magyarázata is az, hogy a humanizmus új, korszerű jogi-filozófiai műveltséganyagának összefüggéseibe helyezte a nők státuszának és képességeinek már ko-rábban és művétől függetlenül is időszerűvé vált kérdését. Könyve megjelenését egy csaknem negyven esztendeig tartó vita követte. Ez a vita, ahogy az már lenni szokott, idővel függetlenedett Tiraqueau eredeti elgondolásától,⁸ és nagyjából két szálon futott tovább. Az egyik a női jellemet és természetet magasztalók és gyalázók ha-gyományos ellentétét fejlesztette tovább.⁹ A másik vonalon a házasságpártiak és a házasságot ellenzők csaptak össze.¹⁰ A két vonal között csak részben volt átfedés, ugyanis a házasságot nem csupán nőgyű-lölők ellenezték, és a házasságpártiak nem feltétlenül a női jellem és természet kiválóságával érveltek a házasság mellett. Erasmus például, aki *A balgaság dicséretében*¹¹ az asszonyi balgaság különféle nemeit sem mulasztotta el sorra venni, a keresztény katonáknak szánt kézi-könyvben¹² élesen elítélte a férj hatalmaskodását felesége felett, a keresztény házasságról írott nagy művében¹³ pedig, a papi cölibátust is helytelenítve (illetve Isten különös kegyelmének tulajdonítva) a há-zasság mellett foglalt állást.

Rabelais kapcsolata Tiraqueauval, s főként a nyilvánvaló filo-lógiai kapcsolat a *Harmadkönyv* egyes fejezetei és a *De legibus connubialibus* között, továbbá az a körülmény, hogy „a nők pere”¹⁴ nem sokkal a *Harmad-könyv* megszületése előtt lángolt fel újra Antoine Héroët nőket magasztaló könyvének hallatlan sikere nyomán,¹⁵ általában arra készteti a mű értelme-zőt, hogy cselekményét – vagy legalábbis a Panurge házassodási dilemmája körül forgó fejezeteket – ennek a vitának az összefüggésébe helyezték. „A Harmadkönyv legnagyobb része a Nők Perét érinti”, írja például klasszikus tanulmányában Pierre Michel,¹⁶ és a legújabb Rabelais-életrajz szerzője, Mi-reille Huchon szerint is „a házasság problémájának háttérében a nők perét, vitatott státuszuk kérdését találjuk”.¹⁷

Abel Lefranc már idézett tanulmányában egyenesen odáig ment, hogy közvetlen okozati kapcsolatot tételezett fel a nők pere és a *Harmadkönyv* megszületése között.¹⁸ Hipotézise szerint a mű első, Dipszodiában játszódó

fejezetei jóval korábban megszülettek, és Rabelais csak a nőkről folyó vita fellángolásának hatására, mintegy a divatos témát kihasználva folytatta művét Panurge házassági dilemmájának Poitouban játszódó történetével.¹⁹

24 E hipotézis megmagyarázza, úgymond, a téma és a helyszín érthetetlen váltását, Panurge házasodási szándékának előzmény nélküli felbukkanását és eluralgását a könyvön, továbbá azt, hogy a *Pantagruel* végén beígért kalandokat hiába várjuk.

Csak hogy Pantagruel házasodási szándéka korántsem indokolatlanul bukkan fel. Ő ugyanis mindjárt a második fejezetben földbirtokot kap Pantagrueltől a meghódított Dipszodiában. Márpedig aki földbirtokot kap, az szükség esetén katonai szolgálattal tartozik hűbérurának. Pantagruel azért akar hirtelen megnősülni (a 7. fejezetben), mert úgy tudja, hogy a friss házasoknak nem kell háborúba menniük. (A prológos is háborús készüldésről ad hírt, de ebből a szempontból nem mérvadó, mert valószínűleg utólag íródott.)

A történet helyszíne valóban figyelmeztetés és indoklás nélkül változik meg, de csak a 17. fejezet elején, ahol Panurge és Episztémon három nap alatt érnek a franciaországi Panzoust-ba Dipszodiából, ahová a *Pantagruel* 24. fejezetében úgy jutottak, hogy Vasco de Gama útvonalát követve hajóval megkerülték Afrikát. Rabelais azonban műve más helyein sem igazodik a földrajzi realitásokhoz. Az említett hajóút is valóságos és képzeletbeli helyszíneket kapcsol össze, a *Negyedkönyv*ben pedig majd a valóságban soha meg nem talált északnyugati átfjárón át utaztatja hőseit Ázsiába.

Rabelais már könyve címével is azt hangsúlyozza, hogy Pantagruel történetének folytatásáról van szó. És valóban, már a *Pantagruel* utolsó fejezetében megígérte, hogy el fogja mesélni nekünk, miképpen házasodik meg Panurge, és miképpen szarvazza fel a felesége már házasságuk első hónapjaitól kezdve. Aligha kellett tehát ahhoz a nők pere, hogy Rabelais a fabliauk és a farce-ok e népszerű komikus témájához, az öreg férj – kikapós feleség motívumhoz nyúljon. Azt persze bizonyára számításba vette, hogy műve kereskedelmi sikerének jót tesz a népszerű téma, ahogyan a *Pantagruel* is egy nemrég megjelent népkönyv sikerét használta ki.²⁰ Lefranc legalábbis túloz tehát, amikor azt állítja, hogy Rabelaist „elkapta azt a közkeletű ragályt, amelynek a gondolkodók és írók 1545 körül áldozatul estek, nem tudott már másra figyelni, mint a házasság és a nő félelmetes talányaira”. Amikor azonban hozzáteszi, hogy ez a szerző, „akit mindig olyan mélységesen vonzott és zaklatott az ember szabadságának és rendeltetésének titka, most elméjének minden képességét e nagy titok egy sajátos vonatkozására összpontosítja,”²¹ akkor mindenesetre világosan látja, hogy a *Harmadkönyv* több, mint néhány komikus motívum ki- és felhasználása, és úgy tűnik, azzal is tisztában van, hogy a *Harmadkönyv* több a nők perében nyilvánított véleménynél vagy

állásfoglalásnál. Ennek ellenére azt állítja, hogy „Rabelais-nak [...] nagyon szorosan kellett kapcsolódnia ehhez az érdekes eszmei mozgáshoz, és pontosan e célból írta meg III. könyvét”.²² Amikor pedig tanulmánya utolsó mondatával a szerzőnek tulajdonított határozott nőellenes állásfoglalást életrajzi összefüggésbe helyezi, mondván, hogy „a Fontenay-le-Comte-i ferences szerzetes, Tiraqueau barátja mindig is ott élt benne”,²³ akkor ismert életrajzi tényeknek mond ellent. A ferences kolostorban töltött idő Rabelais életének legkeservesebb időszaka volt, és egész életében azon igyekezett, hogy a daróccsuhától, majd egyáltalán a szerzetesi kötelemektől megszabaduljon.²⁴ Ami pedig Tiraqueau barátját illeti, ő már aligha volt az a *Harmadkönyv* megszületésekor. De erre még vizsgálatok.

Mi kapcsolja tehát a *Harmadkönyvet* a nőkérdés korabeli álláspontához? Vegyük sorra a női jellemre és természetre, illetve a házasságra vonatkozó hivatkozásokat az egyes fejezetekben. Mellőzzük eközben a farce-ok és fabliau-k komikus közhelyeit; ezek eleget tesznek egy erőteljes olvasói várakozásnak, de aligha tekinthetők Rabelais érdemi állásfoglalásának a nőket és a házasságot illetően. Azokat a pontokat keressük, ahol a szöveg *eltéríti* az olvasói várakozásokat; és az érdekel minket, hogy merrefelé téríti el.

Az első, és sokáig az egyetlen exemplum, amely túlmegy a farce-ok és fabliau-k szokásos felszavazás-komikumán, a 19. fejezetben olvasható. Pantagruel itt azt javasolja Panurge-nak, hogy egy némtől kérjen tanácsot, megházasodjon-e, majd megkérdezi tőle, hogy férfitől vagy asszonytól akar-e útmutatást kapni. Panurge két okot hoz fel arra, miért nem akar nőtől tanácsot kérni. Az első: „bármilyen jeleket és kézmozdulatokat tegyen, bármint viselkedjék is az ember a szemük láttára és a jelenlétükben, a keféles mozdulatait vélik felfedezni benne. Ennélfogva becsapódunk, mert az asszony minden jelünket bujaságra érti.” És következik egy Antonio de Guevarától vett anekdota a római ifjúról, aki egy néma asszonytól tudakol valamit, „olasz mutogatással”, vagyis olasz szokás szerint széles gesztusok kíséretében. Az asszony csak ezeket a kézjeleket érti (félre), örömmel konstatálja, hogy a fiatalember ágyba akar bújni vele, és teljesíti is vélt kívánságát. Ez, ugyebár, a nők bujaságáról szól. Panurge így folytatja: „A másik, hogy semmiféle választ nem adnak jeleinkre: hanem hirtelen hanyatt dobják magukat, valóban készen arra, hogy eleget egyenek ki nem mondott kérésünknek.” – Ez még ugyanaz, más szavakkal. – „Vagy ha válaszolni is jelekkel, azok olyan bolondosak és mulatságosak lesznek, hogy mi magunk gondoljuk bujának szándékaikat.” Ez viszont már a férfiak bujaságáról szól. Szó sincs tehát arról, hogy Panurge – vagy a szerző – ebben a fejezetben kiváltképpen a női természetet kárhoztatná.

A 27. fejezetben találkozunk először Tiraqueau-tól átvett adattal. Ez egy indiai férfi irigylésreméltó nemi képességeire hivatkozik, amit egyébként Panurge nyomban kétségbe von,²⁵ igaz, csak azért, hogy nyomban ezután saját ilyen irányú képességeivel hancegjen – de ez már a komikus hatás része, és nem változtat azon, hogy itt sem a női természet elmarasztalásáról van szó.

A következő fejezetben János testvér azt javasolja Panurge-nak, hogy ha biztos akar lenni abban, hogy a felesége nem szarvazza fel, húzza fel Hans Carvel gyűrűjét. És elmesél egy Poggiótól²⁶ vett történetet, amely szerint ez a bizonyos Carvel azt álmodta, hogy a felszarvazást megakadályozó varázsgyűrűt kapott az ördögtől – és arra ébredt, hogy az uja a felesége micsodájában van. Ez a történet nem az asszony bujaságát marasztalja el, hanem inkább a féltékeny férjet teszi nevetségessé.

A 34. fejezetben találjuk az első olyan történetet, amelyet Rabelais a nők perének egyik nagy hatású nőgyűlölő résztvevőjétől, Gratien Duponttól vett át, akinek művére a 9. lábjegyzetben hivatkoztam már. A történet szerint az apácák azt kérik a pápától, engedélyezze, hogy ezentúl egymást gyóntathassák. Attól tart, feleli a pápa, hogy nehezükre esne megőrizni a gyónási titkot. A nővérek hevesen tiltakoznak, erre egy skatulyát bíz rájuk, hogy őrizzék meg neki másnapig. A skatulyába egy kenderikét tett, amit másnap természetesen hiába keres: a nővérek nem bírtak kíváncsiságukkal, kinyitották a dobozt, és a madárka elrepült. A kipellengérezett „női tulajdonság” tehát a kíváncsiság, mégpedig annak sajátos formája: az ellenállhatatlan vágyakozás arra, ami tilos. Itt jusson eszünkbe először is, mivel indokolta szerzőnk a thelemai kolostor nevezetes alapszabályát („Tedd, amit akarsz”): „mivelhogy a szabad, jól született, jól nevelt, becsületes társaságokban forgó emberekben természettől fogva ott van az ösztön vagy ösztönzés, amely mindenkor érényes tettekre készíti és a bűntől visszatartja őket; és amit ők becsületnek neveznek. Ha gonosz elnyomás és kényszer megfosztja és szolgává teszi őket, akkor ezt a nemes ragaszkodást, amellyel szabadon az érényhez ragaszkodnak, arra használják, hogy levessék ezt az igát és megszabaduljanak tőle: mert mindig a tiltott dolgokra törekszünk és arra vágyunk, amitől megfosztanak.”²⁷

Másodszor, a kíváncsiság mint női jellemvonás, mint vágyakozás arra, ami tilos, sajátosan átértelmeződik addigra, mire idáig jutunk a szövegben. Lépjünk tehát vissza néhány epizódot. „Vissza juhainkhoz”, ahogy Pantagruel mondaná. A 31. fejezetben kéri ki Panurge az orvos, Rondibilis tanácsát. Az ő szerepét illetően homlokegyenest eltérő véleményekkel találkozunk. Pierre Michel szerint „úgy tűnik, e téren [t. i. a nők megítélését illetően] Rabelais véleményének tolmácsolója”.²⁸ Mireille Huchon éppen az ellenkezőjét gondolja: „Rondibilis valójában paradox deklamációval szolgál, mi több, Rabelais [...] gúnyt űz személyéből.”²⁹

Nehéz elkerülni azt a benyomást, hogy Rabelais maga is jót mulat Rondibilis bölcselkedéseiben, amikor az a 31. fejezetben az önmegtartóztatás különféle módozatait ecseteli orvosi szempontból. Ugyanis ez az utolsó dolog, ami Panurge-nak valaha is szándékában állhatott. Különösen az a szakasz mulatságos, amikor azt taglalja, mennyire jótékony (az önmegtartóztatás tekintetében) illetve ártalmas (a nemi képességek tekintetében) a megfeszített munka. Jelzem, ez az a szövegrész, ahol valószínűleg hemzsegek a Tiraqueau-tól vett hivatkozások. Mintha Rabelais szép csendesen gúnyt űzne belőle is.

Amikor ellenben a 33. fejezetben Rondibilis gyógyírt kínál Panurge-t ténylegesen gyötrő problémájára, bizonyos értelemben és bizonyos módon valószínűleg Rabelais véleményét tolmácsolja. Itt találkozunk azzal a retorikai figurával, amit Huchon paradox deklamációnak nevez: egy rögtönzött kis mítosz keretében sajnálkozva közli, hogy Felszarvazás isten kerülni fogja azok házáat, akik nem tisztelik kellőképpen, ellenben „akik (mint mondani szokás) megülik ünnepét, minden más tevékenységgel felhagyva és személyes ügyeiket félretéve kémkednek feleségük után, bezárják és féltékenységgel gyötrik őket az őt megillető áldozati szertartás szerint, azokkal szüntelenül kegyes lesz; szeretni és látogatni fogja őket, nappal és éjszaka ott lesz otthonukban, soha nem kell majd jelenlétét nélkülözniök”. Mégpedig azért, mert a nők a tiltott dolog vonzásának képtelenek ellenállni. Az asszonyok hűtlenségét tehát a férfiak féltékenysége idézi elő. Rondibilis gyógymódja szerint: ne légy féltékeny, mert minél inkább az vagy, annál valószínűbb, hogy hűtlen lesz hozzád a feleséged.

Némileg ellentmond ennek az előző fejezetben Rondibilis nagyáriája az állatról, amelyet a természet a nők lába közé helyezett (a méhről van szó): „Amikor azt mondom, asszony, olyannyira esendő, változékony és változó, állhatatlan és tökéletlen nemről beszélek, hogy úgy tűnik, a Természet az asszony létrehozásakor (kellő hódolattal és köteles tisztelettel mondván) elvesztette a józan esztét, amellyel minden mást létrehozott és megalkotott. [...] Mert a Természet a testük titkos és zárt helyére odatett egy állatot, egy szervet, amilyen az embereknek nincs, és amely időnként bizonyos sós, nitrózus, boraxos, savas, maró, gyötrő, keservesen csiklandozó nedveket termel, és ezeknek a csípése és fájdalmas buzgása (lévén ez a szerv csupa ideg és eleven érzékenység) megrázza egész testüket, elragadja minden érzéküket, magához vonja minden szenvedélyüket, megzavarja minden gondolatukat; ezért van az, hogy ha a Természet meg nem hintette volna a homlokukat némi szeméremmel, őrjöngve vadásznának a férfiakra, még rémítőbben, mint hajdan a Proetidák, a Mimallonidák tették, vagy a Thüádok a bacchanáliák napjaiban, mert ez a szörnyűséges állat az anatómia

tanúsága szerint a test minden főbb részével összeköttetésben áll.” A méh mint önálló mozgással rendelkező lény, „állat”, amelynek reakciói és szükségletei erősebbek az asszony akaratánál, az antikvitás óta közkeletű mizogün közhely, és ebben a korban bevett orvosi ismeret. Ambroise

28 Parénál, a kor Vesalius mellett legnagyobb orvosi szaktekintélyénél ezt olvassuk: „És végezetül, a méh fuldoklása esetén: a romlott gőzök némelykor egészen a rekeszizomig, a tüdőig és a szívig emelkednek, minek következtében a nő sem be- sem kilélegezni nem tud, amely gőzöket nemcsak a vénák és artériák szállítják, hanem a testben lévő rejtett pórusok is. És ha a mondott gőzök egészen az agyig emelkednek, eépilepsziát, katalepsziát, letargiát, bénulást és gyakran halált idéznek elő. Mármint, hogy rövid legyen, a méh saját érzéssel rendelkezik, kivonja magát a nő akarata alól: olyannyira, hogy állatnak mondják [...] És ha úgy tartja kedve, fickándozik és mocorog, és a teljesen türelmét és eszét veszítő nőcskének nagy kalamajkát okoz.”³⁰ Látható, hogy „orvosilag” egy megítélés alá esik itt a ma konverziós zavarnak nevezett hisztéria („a méh fuldoklása”) és a nő nemi vágya. Az apajogú társadalom félelme és viszolygása a nő szexualitásától rányomta bélyegét a hisztéria kórisméjére – a kezeléséről nem is szólva –, majd pedig ugyanez a félelem és viszolygás nyomta rá a hisztéria bélyegét a nő szexualitására.

De Rondibilis nagyjárájában, amelyet nem véletlenül idéztem hosszabban, érzékelhető a szöveg mögött lappangó szenvedély, amely a beszélőt valósággal magával ragadja. Ha van olyan passzusa a könyvnek, ahol Rondibilis Rabelais helyett beszél, akkor ez az. Meglehet anélkül, hogy tudna róla.

Amikor François de Billon, aki jól ismerte Rabelais-t, hiszen ugyanabban az időben volt Guillaume du Bellay titkára Piemontban, amikor Rabelais ugyanott háziorvosként tevékenykedett, főként a fentebb idézett passzuson felháborodva a nőgyűlölők vezérének tekintette Rabelais-t, és ilyen minőségében szerepeltette *Fort inexpugnable de l'honneur du sexe féminin* (A női nem bevehetetlen erődjé) című vitairatában.³¹ Alighanem a fején találta a szöveget, amikor ezt írta: „Ilyeténképpen miféle csapás idézhette elő emez Orvos Szellemében, hogy a Hölgyek belső tulajdonságait és részeit ilyen elbizakodottan felboncolja a Nyomdász Pultján? Vele együtt úgy vélvén, hogy amiképpen egyesek apró beleikben egy elefántot hordoznak, egy állatot, egy belső és eleven, egészen befurakodott, mardosó, feltáltva maró és csiklandozó valamit, amely elragadja minden érzéküket, magához vonja minden szenvedélyüket, megzavarja minden gondolatukat, elannyira, hogy megvetnek másokat (ahogy ő merészelte ezt írni önök ellen, Hölgyek, Pantagruelje harmadik Könyvének harminckettedik fejezetében), úgy az ő vélekedése szerint azt is következtetnünk és hinnünk kell, hogy a Nőket természetből fogva egy ilyen állat háborgatja.”³² Vagyis hogy a kissé nehezen követhető szöveget rövidre zárjam: ha Rabelais-t egy ilyen állat mardosása stb. arra készítette, hogy

azt írja a nőkről, amit írt, akkor esetleg feltételezhetjük, hogy a nőket is mardossa ilyesféle állat. (A gonoszkodásnak ezzel még koránt nincs vége. „Egy-szer talán valaki nem volt hajlandó megmutatni a vizeletét kegyelmednek?”³³ [...] Vigyázzon, nehogy az legyen kegyelmed, amit Anyja kinyomott a beléből, furakodását és mardosását nem tűrhetvén tovább.”³⁴ De ma-
radjunk a szerzőnket mardosó állatnál.) Magányos kolostori éjszaká-
kon a kis François-nak bőven volt alkalma megtapasztalni a testi vágy
zsarnoki hatalmát. A leküzdhetetlen késztetését, amely ugyan még legnyer-
sebb, legszublímálatlanabb alakjában sem animális többé, mégis a legköz-
vetlenebbül köti az embert öröklött animalitásához. A vágykivetítés
jól ismert mechanizmusa adja Rondibilis szónoklatának magával ra-
gadó lendületét.

Új Forrás 2016/3 – Csordás Gábor: Ítéletünk kockavetése
Rabelais és a nők

29

A 19. században még szinte semmit sem tudtak Rabelais-ról – viszont sokkal többet véltek tudni róla, mint amennyit ma tudunk. Ugyanis jóval későbből származó, kétes hitelű anekdotákból össze-
állították „életrajzát” – amely a köztudatban ma is él. Amit ma tudunk, az jórészt közvetett forrásokból, mások leveleiből és verseiből, a Va-
tikán levéltárában őrzött iratokból származik. Egy vatikáni dokumen-
tum rögzíti „egy párizsi hölgytől” – természetesen házasságon kívül – született François és Junie nevű gyermeke törvényesítését. Barátja, Jean de Boysonné Toulouse-i jogászprofesszor versben emlékezik meg kéthónapos korában elhunyt kisfiáról.³⁵ A cölibátusról, amelytől ha-
láláig nem szabadulhatott, lesújtó véleménye lehetett, abból ítélve, amit Panurge mond róla a 9. fejezetben: „A bölcs szerint, ahol nincs asszony, úgy értem, családanya, törvényes házasságban, ott a beteg nagy bajban van. Világos példáit láttam ennek pápák, nunciusok, bí-
borosok, püspökök, apátok, priorok, papok és szerzetesek között.” Ebben a fejezetben, ahol Panurge Pantagruel elé tárja házassági di-
lemmáját, számos más érv is elhangzik a házasság mellett. Pantagruel nem ellenzi a házasságot. Panurge sem, ő csak a felszarvazástól fél.

A házasság ideális képét a teológus, Hippothadeus festi le a 30. feje-
zetben. A jó feleség erényeit ő is a férjtől teszi függővé: „E magatartási szabály megerősítése érdekében kegyelmed a maga részéről viseltessen iránta házas-
társi ragaszkodással, bátorítsa az erény útján, mutasson jó példát neki, há-
zában tanúsítson olyan szemérmességet, tisztaságot és erényességet, amilyentőtől várna.” Hippothadeus jámbor intelmeivel szemben Panurge a valóságra hivatkozik: „Azt akarja tehát (mondá Panurge a bajsztát tépdese), hogy azt az erős asszonyt vegyem feleségül, akiről Salamon ír? Ő halott, egyéb hibája nincs. Tudtommal soha nem is láttam, Isten bocsássa meg nekem!”

A házasság státusza a Rabelais-regények utópikus közegében, a the-
lemai kolostorban is sajátosan kétértelmű, az ideális és a reális feszültségével

terhelt. Házasság ebben a kolostorban sincs. A kolostorban lakó ifjú férfiak és nők a kolostorból távozva fognak összeházasodni: „Ez okból ha elérkezett az ideje, hogy valaki ebből az apátságból akár szülei kérésére, akár más okokból eltávozzék, magával vitte az egyik hölgyet, azt, aki őt rajongásával kiválasztotta, és összeházasodtak, és amilyen szépen éltek Thelemban ájtatosságban és barátságban, annál inkább úgy éltek a házasságban, annál inkább szerették egymást napjaik végeztével csakúgy, mint nászuk kezdetén.”³⁶

* * *

Volt a múlt században egy közepes festő és annál jobb művészetkritikus, Étienne-Jean Delécluze, aki nem átalított egy egész könyvet szentelni Rabelais munkásságának, csak hogy az utolsó oldalakon elverhesse rajta a port. Érdekes és kissé érthetetlen módon főként az ellen tiltakozott, hogy Rabelais-t filozófusnak tartsák: „Gyakran mondják róla, hogy nagy filozófus; én azonban megtagadom tőle ezt a minősítést, mert csak a rosszat látta és hangsúlyozta és mert miután visszataszító élcelődése csípős sójával keserű nevetésre késztetett minket, kíméletlenül magunkra hagy minden gyöngeségünkkel, minden reményvesztettségünkkel.”³⁷ Nyomban a következő oldalon kiderül, miféle gyöngeségről és reményvesztettségről van szó: „miféle bizarr filozófiához sorolható tehát Rabelais, aki a házasság lehetetlenségének bizonyítására vállalkozik, és aki, akárcsak a patarok a 13. és 14. században és a saint-simonisták napjainkban, majdhogynem a nemek promiszkuitását javasolja?”³⁸ Természetesen Panurge-ról van szó, továbbá – meglepő volna ez? – a thelemai apátságról, amely „spirituális képzelgésben, akárcsak Panurge kétélyeiben házasságát illetően, mély és főként filozofikus gondolatokat felismerni nem vagyok képes”.³⁹ És tovább: „Öröme megalázó, beszéde vidámsága nyugtalanít, irritál; kirobbanó egészsége kínosan érezteti velünk erőnk fogyatkozását. De ezek a hibák elenyésznek az élvezethez képest, amellyel lerombolja és elpusztítja a törvényeket, az emberek által annyi fáradtsággal létrehozott különféle intézményeket.”⁴⁰ Így aztán nem csoda, ha kiderül: Rabelais már-már nem is ember: „Van valami Rabelais jellemében a majom természetéből, amelyik kedvtelésből rombol és a rosszaságban leli kedvét. Két kedvenc hőse, akiről szólván képzelőereje és stílusa egész gazdagságát latba vetette, akiket minduntalan kedvező színben tüntet fel az olvasó előtt, Vagdalék János testvér, a felbérelhető kardforgató, a fosztogató, szentségygyalázó, trágár szerzetes, és végül Panurge, a szélhámos, gyáva és hengegő udvaronc. Ez undorító.”⁴¹

Mi az, ami még háromszáz év múltán is ilyen heves indulatokat vált ki? Ami ilyen elszánt védelemre szorul? Ami ilyen nagy veszélyben forog

– vagy ennyire bizonytalan magában, ennyire átérzi ereje fogyatkozását? Miféle intézmény annyira képtelen megvédeni önmagát, hogy háromszáz év óta – vagy tovább? – nem szűnő veszedelmet és fenyegetést jelent számára egy könyv, a *Pantagruel* harmadik könyve?

Delécluze nagyon jól érzi, hogy Rabelais-t a *Harmadkönyvben* 31 nem a nők természete és jelleme érdekli.⁴² Panurge figurájában a férfiak megrendült biztonságérzete, pozíciójuk fenyegetettségének tudata kap hangot. Hiszen a reneszánszt a mélyben megalapozó nagy szociális átrendeződés, a születés adta meghatározottságok fellazulása, az individuum szabadságfokának növekedése a nők társadalmi pozíciójára és sorslehetőségeire is kihatott. Ennek egyik legérzékenyebb jele a nők megjelenése az irodalomban. A nő érzelmeinek és vágyainak megjelenítését ugyanis korábban az olyan komikus műfajokba számúzta a társadalmi cenzúra, mint a fabliau és a farce. A nyilvános megszólalás egy nő esetében a bujasággal és a trágársággal volt azonos, a tisztaság és jámborság megnyilvánulásának a tartózkodó hallgatás számított.⁴³ Jelentős változásra utalt tehát a nők státuszában – és maga is e folyamat katalizátora lett a továbbiakban –, hogy a század húszas éveitől kezdve egyre nagyobb számban jeleltek meg nők az irodalmi nyilvánosságban. Ennek legszembeötlőbb és legkézenfekvőbb példaként I. Ferenc francia király nővére, Agoulême-i Margit kínálkoznék, aki második házasságával Navarra királynéja lett, és ezért Navarrai Margit néven vált a francia irodalom egyik alapító figurájává. Azonban a legfelső arisztokrácia körében, királyi és hercegi családokban addig sem voltak ritkák az irodalommal foglalkozó nők, se Franciaországban, se másutt. Kivételes társadalmi pozíciójuk, amelyben a dolog természeténél fogva csak nagyon kevés nő osztozott a világon, biztosítékul szolgált arra nézvést, hogy a dolog nem válik általánossá, nem változtat a nők helyzetén és miheztartásán *általában*. Ha azonban egy lyoni költővelről lánya ad közre⁴⁴ szonettekét, amelyekben egy szerelmes nő viharzó érzelmeiről tudósít, az már félreéthetetlenül jelzi, hogy az emancipáció szelleme kiszabadult a palackból. A női irodalomnak ez a nem arisztokratikus és nem hitbuzgalmi változata egyszerre következménye és további előmozdítója a nő öntudatra ébredésének. A férfitársadalom válasza nem várat magára sokáig. A versek 1555-ben jelentek meg nyomtatásban,⁴⁵ és 1557-ben már egy népszerű dal pellengérezte ki a szerző, Louise Labé botrányos viselkedését. Pierre de Saint-Julien 1584-ben felvetette, hogy a versek olyan műveltségről tanúskodnak, amilyen „egy egyszerű nőtől” nem várható, 1560-ban pedig maga Kálvin nevezte közönséges szajhának (plebeia meretrix) a szerzőnőt. Röviden összefoglalva: Luise Labé vagy kurva volt, vagy nem volt (a verseit férfi írta). Ez az utóbbi feltevés napjainkig újra és újra felbukkan, legutóbb

épp Rabelais életrajzírója, Mireille Huchon szentelt neki egy könyvet,⁴⁶ amelynek érveit a szakma általában megalapozatlannak és kevésbé meggyőzőnek tartotta. A számottevő szakértők közül egyedül a nem túl progresszív Marc Fumaroli állt ki mellette.⁴⁷

32 Ami azt illeti, nem lett volna újdonság az ilyesféle szélhámos-ság. Egy ugyanebben a korban, ugyancsak Lyonban kinyomtatott és női szerzőnek tulajdonított könyv⁴⁸ esetében többé-kevésbé biztosra vehető, hogy férfiak műve volt. Szimptomatikus, ahogy a könyv elején, az olvasóhoz intézett levélben a szerzők maguk kicsinyítik teremtményük érdemeit: „Ez egy nő műve, ezért nem válhatott olyan csiszolt munkává, mint ha egy írásban gyakorlott férfi csinálta volna.”⁴⁹ Maga a hamisítás ténye persze a női szerzők megnövekedett népszerűségére utal.⁵⁰ A hamisítók, mondhatni, ugyanazzal a mozdulattal aknázták ki kereskedelmileg ezt a népszerűséget, mint amellyel a nőírókat pocskondiázók táborához csatlakoztak. Kereskedelmi számításuk, úgy tűnik, bevált, mert a könyv, részben rövidítve, még háromszor megjelent.⁵¹

Biztosan élt viszont, ugyancsak Lyonban, egy Pernette du Guillet nevű költőnő. Igaz, hogy nem sokáig élt: huszonöt éves korában elragadta a pestis. Pernette 1536-ban, tizenhat éves korában találkozott az akkor harmincöt éves Maurice Scève-vel, a „lioni költők” néven ismert laza csoportosulás vezéregyéniségével, az ő hatására és befolyása alatt kezdett verseket írni, és természetesen beleszeretett. Tizennyolc éves korában férjhez adták. Reménytelen szerelem ihlette verseit halála után férje adta közre, akit ezért minden tisztelet megillet.⁵²

Mármost tudvalevő, hogy Lyon Rabelais életének is fontos színhelye volt. Néhány hónapos megszakítással 1532 tavaszától 1535 februárjáig dolgozott ott a Hôtel-Dieu orvosaként, miközben antik és olasz orvosi tárgyú könyveket rendezett sajtó alá Sebastian Gryphe nyomdaja számára. Kapcsolata és együttműködése Gryphe-fel a negyvenes években is folytatódott,⁵³ bizonyára gyakran megfordult az akkor ötvenezres lakosú városban, és elkerülhetetlenül kapcsolatba került az ott folyó élénk irodalmi élettel. Személyesen is érzékelhette tehát a nők előretörését az irodalomban, aminek Lyon – kedvező földrajzi fekvéséből eredő nagy mobilitásának, gazdag polgárságának és nem utolsó sorban a Collège de la Trinitének, Franciaország első koedukált oktatási intézményének⁵⁴ köszönhetően – kiváltképpen kedvező terepe volt.

Témánk szempontjából tanulságos módon hozta kapcsolatba Rabelais-t és művét egy másik írónővel a kortárs irodalomtörténész, Étienne Pasquier. Az írónő a levélregény és a lélektani regény műfajának úttörője, a párját ritkító klasszikus műveltséggel rendelkező, Vergiliust fordító Hélisenne de Crenne, aki huszonnégy éves házasság után elvált férjétől, és Párizs közelébe

költözött. Pasquier azt állítja, hogy a *Pantagruel* „megnyúzott” latint⁵⁵ beszélő limuzini diákját róla mintázta a szerző. A nőíróknak szokás szerint kijáró rosszindulaton túl annyi alapja van ennek az állításnak, hogy Hélienne de Crenne prózájában – a kisebbségre kárhóztató helyzet túlkompensálásaként – valóban érezhető a kissé túlzott igyekezet latinos műveltségének hangsúlyozására. Tekintve azonban, hogy legelső nyomtatásban megjelent műve⁵⁶ 1538-as keltezésű és Rabelais-nak aligha lehetett alkalma kéziratban olvasni, a *Pantagruel* pedig bizonyosan 1532-ben jelent meg, Pasquier feltételezése nem állja meg a helyét.

* * *

A nők perét a tizenhatodik század húszas éveiben valószínűleg nem az robbantotta ki, hogy egy André Tiraqueau nevű Fontenay-le-Comte-i jogász egy egész könyvet szánt annak bizonyítására, hogy szellemileg, lélektanilag és fizikailag egyaránt fölülte áll tizenegy éves feleségének. Sokkal inkább az, hogy a nőellenes tábor képviselői az emancipáció legelső, félénk kezdeményeit – nagyon helyesen – a férfiuralmat fenyegető fejleménynek érzékelték. A tét kezdettől fogva több annál a – szándékosan banalizált – kérdésnél, hogy „ki viseli a kalapot”. A férji-családfői hatalomban gyökerezik az uralom és ellenőrzés egész társadalmat átható – és a társadalmi szervezetet voltaképpen alkotó – finomstruktúrája, amit nem lehet csak úgy egyszerűen leváltani vagy kicserélni. Mert mire is? Ez lehet az oka annak, hogy jóllehet a női emancipáció az elmúlt évszázadok során nagy léptekkel haladt előre, a fölényük érzetében fenyegetett férfiak reakciójának hevesége semmivel sem csökkent. Vagyis még mindig van fenyegethető fölényérzetük.

Panurge is szorong. Előre tudni akarja, hogy megcsálná-e a felesége, ha megházasodna. *Pantagruel*, „minden víg tökéletesség eszménye és példaképe”⁵⁷ előre megmondja neki, hogy lehetetlenség, amit akar: „Nem biztos kegyelmed az akaratában? Az a döntő: minden más esetleges és az Ég végzéseitől függő. ... Alkalmasint el kell szánnunk rá magunkat, bekötött szemmel, lehajtott fejjel, a földet megcsókolva és a továbbiakra nézvést Istennek ajánlva magunkat, ha már egyszer meg akarjuk tenni. Más bizonyossággal nem szolgálhatok.”⁵⁸ Mindazonáltal végigcsinálja vele az egész komédiát: a jóslás és jövőndőlés különböző neveit, a tudás különféle letéteményeseinek faggatását. Talán – jó humanistához illően – abban reménykedik, hogy Panurge-t a tapasztalat észhez téríti. E fejezetek tétje tehát kezdettől fogva nem lehet a női jellem és természet minémisége. De akkor mi?

Van egy érdekes félreértés, amely rávilágíthat a megoldásra. A műkínő ismerői közül többen is következetesen úgy emlékeznek, hogy Panurge

Hippothadeus, Rondibilis és Trouillogan mellett Bridoye-nak is felteszi a kérdést, megházasodjon-e.⁵⁹ Holott a bírót meghívják ugyan az előbbi hárommal együtt a lakomára, hogy Panurge őt is megkérdezhesse, ő azonban nem jelenik meg, mert – bíró létére – bírái előtt kell megjelennie. Soha többé
34 nem kerül sor arra, hogy Panurge feltehesse neki a kérdést. Kiderül ezzel szemben – sok, ma már kevésbé mulatságos jogi csúrés-csavarás közepette –, hogy Bridoye a peres ügyeket már jó ideje kockavetéssel döntötte el. Pantagruel, a bölcs uralkodó Bridoye felmentését kéri a bírától, majd elmesél egy történetet *az emberi ítéletek bizonytalanságáról*. Ezzel pedig beilleszti a Bridoye-epizódot Panurge tudakozódásának folyamatába, amely kezdettől nem szól egyébről, mint az emberi ítéletek bizonytalanságáról. A szöveget már előbb is meg-megkísérti a kockavetés mint az emberi viszonyok megítélésének *kockázata*: „a szeretet, amelyben részesíteni kegyeskedik, túl van a becslés kockavetésén”,⁶⁰ hízeleg Panurge Pantagruelnek az 5. fejezetben; „nem csupán a saját szakmájukban tanúsított tökéletességüket értem ezalatt, mert az fölötte áll ítéletünk kockavetésének”⁶¹ – méltatja a lakomára meghívottakat Episztemon a 29. fejezetben. Amikor Bridoye az ítélet és a becslés kockavetése, bizonytalansága helyett a tényleges kockavetést választja, azzal egyfelől elhárítja magától a kockázatos ítélkezés felelősségét és ódiumát, másfelől módot ad az isteni gondviselésnek, ha van, hogy a véletlenül keresztül kinyilvánítsa akaratát.

Ez pedig jószerivel ugyanaz, mint amit Pantagruel tanácsol Panurgenak a legelején: „bekötött szemmel, lehajtott fejjel, a földet megcsókolva” dönteni, „a továbbiakra nézvést Istennek ajánlva magunkat”. Pantagruel itt, mint egyébként másutt is, Rabelais evangelizmusát képviseli. A reneszánsz két nagy ideológiája, a neoplatonizmus és az evangelizmus egyaránt az ember szabadságát, jóra való képességét állította, és tette az egyén személyes ügyévé. Míg azonban az előbbi az ember lehetőségeit rendkívül derűlátóan ítélte meg,⁶² az utóbbi óvakodott attól, hogy az emberi értelemben e törekvés mindenható eszközét lássa. Számára a gondviselés fogalma sűrítette magába mindazokat a körülményeket, amelyek az akaratában biztos egyén cselekedeteinek kimenetelét ezen az akaraton túl befolyásolták. Mármost minél több akadályba ütközött történetileg ez az akarat, annál erősebb lett az emberi értelem korlátozott illetékességének tudata. Az evangelizmus kezdettől fogva hajlott némi szkepszisre, mert a dogmatikus gondolkodás elleni küzdelem alkalmas eszközét látta benne. Ez a szkepszis az idők folyamán egyre hangsúlyosabbá vált, ami oda vezetett, hogy azok az evangélikusok, akik nem álltak protestánsnak vagy nem faroltak vissza a katolikus dogmatizmusba, szinte kivétel nélkül pürrhonisták lettek.⁶³ Montaigne *Esszéi* fogják betetőzni ezt a folyamatot, de a *Harmadkönyv* tanúsága szerint Rabelais-t sem hagyta érintetlenül. Truillogan személyében fel is lépteti a pürrhonista

filozófus karikatúráját, aki már-már betegesen irtózik attól, hogy Panurge egyetlen kérdésére is határozott választ adjon. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Panurge második kérdésére (hogya fel fogja-e szarvazni a felesége, ha megházasodik) lehetetlen határozott választ adni. Első kérdésére pedig (hogya megházasodjon-e) általánosan érvényes válasz 35 nem létezik. Csak konkrét válasz lehetséges: a személyes döntés, minden kockázatával együtt. Ez a két fejezet talán az egész könyv legmulatságosabb része a mai olvasó számára, Rabelais valósággal tobzódik a komikus fordulatokban – Truilogannak azonban lényegében igaza van.

Véletlen-e, hogy Truillo logan faggatása közben jelenik meg Gargantua, akit eddig halottnak tudtunk, joggal, hiszen a *Pantarguel* 23. fejezetében arról értesültünk, hogy Morgane, akárcsak Ogiert⁶⁴ és Arthur királyt, elvitte őt is a tündérek birodalmába? Olyannyira meghalt, hogy a dipszódok halálának hírére támadták meg birodalmát.⁶⁵ Gargantua még egy korábbi korszak gyermeke, azé, amelyről Erasmus ezt írta egyik levelében: „Halhatatlan Isten, micsoda századot látok megnyílni előttünk! Mennyire szeretnék fiatal lenni ismét!”⁶⁶ Fiának írott nevezetes levele (*Pantagruel*, 8. fejezet) a felvilágosult humanizmus nevelési elveinek pompás összefoglalása. Amikor most Rabelais váratlanul feltámasztja, mintegy a reneszánsz magabiztos korábbi korszakát szembesíti jelenkori állapotával. Érdemes teljes egészében idézni a jelenet végét. Talán nem járok nagyon messze az igazságtól, ha megkockáztatom, hogy – ha van ilyen – a *Harmadkönyv* voltaképeni üzenetét foglalja össze:

„E szavakra Gargantua felállt, és mondá: Dicsértessék a Jóisten mindenekben. Úgy látom, a világ igen huncut lett azóta, hogy megismertem. Itt tartunk hát? Hogy manapság tehát a legtanultabb és legbölcsebb filozófusok a pirrhonisták, aporetikusok, szkeptikusok és efektikusok phronisztériumához [„gondolkozójához”] és iskolájához csatlakoztak? Dicsértessék a Jóisten! Bizonyos, hogy ezután megragadhatjuk az oroszlánokat a bozontjuknál, a lovakat a sörényüknél, az ökröket a szarvuknál, a bivalyokat az orruknál, a farkasokat a farkuknál, a kecskéket a szakálluknál, a madarakat a lábuknál fogva, de ezeket a filozófusokat soha szavukon nem foghatjuk. Ég veletek, barátaim. E szavakkal odahagyta a társaságot. Pantagruel és a többiek utána akartak menni, de ő nem engedte.”⁶⁷

* * *

Tiraqueauval kezdtem, vele is fejezem be. 1546-ban, amikor a *Harmadkönyv* megjelent, ő a *De legibus connubialibus* negyedik kiadását adta közre, történetesen ugyanannál a párizsi kiadónál, Michel Fezandat-nál, ahol majd

Rabelais négy könyvének utolsó autográf kiadása megjelenik. Tiraqueau szép pályát futott be azóta, hogy a Fontenay-le-Comte-i baráti körben találkozunk vele. 1541-ben a párizsi Parlament Nagy Kamarájának tanácsosa lett.⁶⁸

Könyve új, harmadik kiadásából⁶⁹ nem csupán Rabelais beharangozó versikéjét hagyja el, hanem töröl minden más hivatkozást és utalást is a hajdani barátira. A negyvenes évek az utak szétválásának időszaka Franciaországban. Tiraqueau gondolkodása és véleménye változott volna ekkorát? Vagy helyzete és pozíciója nem engedi meg, hogy ilyen baráttal kompromittálja magát? Vagy egyszerűen inába szállt a bátorság?⁷⁰ Egyáltalán: különválaszthatóak ezek az indítékok? Különösen olyankor, amikor fogyóban a szabadság?

¹ J. Barat, „L'influence de Tiraqueau sur Rabelais”, *Revue des études Rabelaisiennes*, 3. 1905. 138.

² Francesco Barbaro, *De re uxoria*, Párizs, Josse Bade, 1513.

³ André Tiraqueau, *De legibus connubialibus*, Párizs, Josse Bade, 1513. és 1515.

⁴ Párizs, Pierre Vidoue, 1524. A bővítés igen radikális: az első kiadás 27 lapból állt, a második 276-ból.

⁵ *bailliage*, ill. délen *sénéchaussée*, kb. a. m. járási bíróság, s egyúttal a királyi hatalom helyi központja.

⁶ Lásd Jean Plattard, *L'Adolescence de Rabelais en Poitou*, Párizs, Les Belles Lettres, 1923. 13.

⁷ Erre először J. Barat hívta fel a figyelmet („L'influence de Tiraqueau sur Rabelais”), de bárki, aki egy kicsit figyelmesen olvassa a két művet, meggyőződhet róla, hogy Rabelais antik példái és hivatkozásai többségét nem első kézből, hanem a *De legibus connubialis* második kiadásából vette.

⁸ A vita kapcsán megjelent számos műről nem is állítható nyugodt szívvel, hogy Tiraqueau könyve készítette volna a szerzőt megírására. Inkább a vitában felvetett kérdések és gondolatok közvetett hatásáról lehetett szó, és arról, hogy a kérdés időserűsége egyre szélesebb körben vált tudatossá.

⁹ Ez a hagyományos ellentét Franciaországban a nő alakját idealizáló udvari trubadúr-kultúra és a komikus műfajok (farce és fabliau) vásári világszemlélete, a „gallizmus” hímsoviniszta naturalizmusa között feszült. Mindkettőre példa a 13. századi allegorikus verses románc, *A rózsza regénye* Guillemau de Lorris által írt első, illetve Jean de Meung-tól származó második része. Néhány jeles válasz Tiraqueau könyvére, pro: Amaury Bouchard, *Τῆς γυναικείας φύλης ἀπολογία*, 1522. Jean Bouchet, *Triumphes de la noble dame amoureuse et l'art d'honnestement aimer*, 1530. – kontra: Gratien Dupont, *Controverses des sexe masculin et faeminin*, Toulouse, 1534. – A vita összefoglalását lásd Abel Lefranc úttörő dolgozatában („Le Tiers Livre du »Pantagruel« et la querelle des femmes”, *Revue des études Rabelaisiennes*, 2. 1-10. 78-109. 1904. Párizs, Honoré Champion; Genf, Slatkine Reprints, 1974.).

¹⁰ Például: Jean [Giovanni] Nevizan, *Sylvae nuptialis libri sex*, Párizs, 1521. Az olasz szerző (nem véletlenül Franciaországban megjelent) műve első két fejezetének címe: „Non est nubendum” („Ne házasodjunk”), a második kettő: „Est nubendum” („Házasodjunk”).

¹¹ *Moriae encomium (Laus stultitiae)*, 1509. Magyarul: *A Balgáság Dícsérete*, ford. Kardos Tibor [1960] Bp. Európa, 1987.

¹² *Enchiridion militis christiani*, 1504.

¹³ *Institutio matrimonii christiani*, 1526.

¹⁴ Jobb híján így fordítom a 'querelle des femmes' kifejezést.

¹⁵ *La parfaite amye*, Lyon, Pierre de Tours, 1542. Rövid időn belül három további kiadása jelent meg, (Troyes, 1542. Lyon, Étienne Dolet, 1543. Rouen, 1543.), és gyors egymásutánban Jean Boiceau de La Broderie ellentámadása (*Amye de court*, Párizs, 1543.) majd Charles Fontaine viszontválasza (*Contre-Amye de court*, Lyon, 1543.) követte.

¹⁶ „La plus grande partie du *Tiers Livre* touche à la Querelle des Femmes” Pierre Michel, „Introduction”, in François Rabelais, *Le Tiers Livre*, szerk. Pierre Michel, Párizs, Gallimard, 1966. 36.

- ¹⁷ „En arrière-plan de ce problème du mariage se trouve celui de la querelle des femmes, de leur statut qui fait débat.” Mireille Huchon, *Rabelais*, Gallimard, 2011. 305.
- ¹⁸ „Le Tiers livre du »Pantagruel« et la querelle des femmes”.
- ¹⁹ „Faut-il admettre que les chapitres précédents, dont la scène se passe sûrement en Dipsodie, étaient déjà écrits, et depuis assez longtemps. Qand Rabelais résolut de s’occuper de la controverse féministe?” Lefranc, 102-103.
- ²⁰ *Les Grandes et inestimables cronicques du grant et énorme géant Gargantua, contenant sa généalogie, la grandeur et force de son corps. Aussi les merveilleux faictz d’armes qu’il fist pour le roy Artus, comme verrez cy après*, h.n. k.n. 1532.
- ²¹ „Subissant la contagion commune aux penseurs et aux écrivains, vers 1545, Rabelais n’a plus d’attention que pour les énigmes redoutables du mariage et de la femme ... Cet homme, que le mystère de la destinée et de la liberté humaines a toujours si profondément attiré et troublé, concentre maintenant toutes les puissances de sa réflexion sur un aspect particulier de ce grand secret.” Lefranc, 101.
- ²² „Rabelais a dû ... s’associer, et de très près, à ce mouvement si curieux d’idées, et c’est précisément dans ce but qu’il a composé son IIIe livre.” Lefranc, 100.
- ²³ „Le cordelier de Fontenay-le-Comte, ami de Tiraqueau, vivait toujours en lui.” Lefranc, 109.
- ²⁴ A kolduló rendek, így a ferencesek is, műveletlenségükről voltak híresek. Amikor 1532-ben a Sorbonne, Erasmusnak a Lukács-evangélium görög szövegéhez fűzött kommentárjai miatt ártalmasnak ítélte a görög nyelv tanulását, Rabelais-tól szerzetestársai elkobozták görög nyelvű könyveit. Rabelais egy év múlva a három mérföldre fekvő Maillezeais bencés kolostorba költözött át, a kolostor művelt priorja, Geoffroy d’Estissac segítségével. Nem sokat időzött a kolostorban, és valamikor a harmincas években a bencés csuhát is levetette. A szerzeteseket lusta, falánk, kapzsi és tudatlan semmirekellőkként ábrázolja könyveiben, és „lúdvércnek” (farfadet) nevezi őket.
- ²⁵ „Ne emlegesd azt az indiait, akire oly gyakran hivatkozik Theophrasztoz, Plinius és Athénaios, és aki egy bizonyos fű segítségével több mint hetvenszer csinálta egyetlen nap alatt. Semmit sem hiszek ebből, a szám légbőlkapott.”
- ²⁶ *Liber facetiarum*, 1438-1452. „Visio Francisci Philelfi”.
- ²⁷ „parce que gens libères, bien nez, bien instruitz, conversans en compaignies honnestes, ont par nature un instinct et aguillon: qui tousjours les pousse à faictz vertueus et retire de vice: lequell ilz nommoient honneur. Iceulx quand par vile subjection et contraincte sont déprimez et asserviz: détournent la noble affection, par laquelle à vertuz franchement tendoient, à déposer et enfreindre ce joug de servitude: car nous entreprenons tousjours choses défendues et convoytons ce que nous est dénié.” *Gargantua*, 57. fejezet.
- ²⁸ „Rondibilis, qui semble bien être l’interprète de Rabelais sur ce point” Michel 38
- ²⁹ „En fait, Rondibilis offre une déclamation paradoxale et, de plus, Rabelais se moque ici ... de son personnage.” Huchon, 306.
- ³⁰ „Et pour conclusion, en la suffocation de la matrice: les vapeurs putredineuses montent quelquesfois jusqu’au diaphragme, aux poulmons & au coeur, qui fiat que la femme ne peut respirer ny expirer, lesquelles vapeurs ne sont seulement portees par les veines & arteres, mais aussi par les spiracles occultes qui sont au corps. Et si lesdites vapeurs montent jusqu’au cerveau, causent épilepsie, catalepsie, léthargie, apoplexie et souvent la mort. Or, pour le dire en un mot, la matrice a ses sentiments propres, etans hors la volonté de la femme: de manière qu’on la dit être un animal [...] Et quand elle desire, elle fretille, & se meut faisant perdre patience & toute raison à la pauvre femmellette, luy causant un grand tintamarre.” Ambroise Paré, *Oeuvres*, 5. kiadás, Párizs, Gabriel Buon özvegye, 1598. 24. „De la génération”, 52. „De la suffocation de la matrice”, 975 ab.
- ³¹ Párizs, Ian d’Allyer, 1555. A kézirat már 1550-ben készen volt.
- ³² „Par ainsi, quel malheur a peu causer cet effect en l’Esprit d’un tel Medecin, d’aller si presumptueusement faire anatomie cruelle des qualitez et des parties interieres des Dames, sus Boutique d’Imprimerie? En estimant par lui, que tout ainsi q’aucuns peuvent avoir dans leurs petit

boyaux d'un éléphant, un animal, une chose intestine et vive, toute intreuse, mordicante, lansquingante, d'alteration chatouillante, qui ravit tous leurs sens, enterine leurs affections et confond tous leurs pensementz à l'environ du mespris d'autrui (comme il a bien ozé écrire contre vous, Dames, a trente deuxieme Chapitre du tiers Livre de son Pantagruel), il faille aussi conclurre et croire, selon son opinion, que les Femmes soient naturellement tourmentées de pareille sorte d'animal." Billon, fol. 19. verso.

38

³³ A célzás akkor érthető, ha eszünkbe jut ez a mondat: „Ha a feleségem rosszul viselkedik (mondá Rondibilis), én látni akarom a vizeletét.” (34. fejezet)

³⁴ Billon, fol. 20. recto.

³⁵ Jean de Boyssoné, „Sur Téodule Rabelais, enfant de deux mois défunt”.

³⁶ „Par ceste raison, quand le temps venu estoit que aulcun d'icelle abbaye, ou à la requeste de ses parens, ou pour aultres causes voulut issir hors, avecques soy il emmenoyt une des dames, celle laquelle l'auroit prins pour son dévot, et estoient ensemble mariez, et, si bien avoient vescu à Thélème en dévotion et amitié, encores mieulx la continuoient-ilz en mariage; d'autant se entraymoient-ilz à la fin de leurs jours, comme le premier de leurs nopces.” Gargantua, 57. fejezet.

³⁷ „On a souvent dit de lui que c'est un grand philosophe; mais je lui refuse cette qualité parce qu'il n'a vu et fait ressortir que le mal, et qu'après avoir excité en nous un rire amer causé par le sel acre de ses effrayantes plaisanteries, il nous abandonne impitoyablement à toute notre faiblesse, à tout notre désespoir.” Étienne-Jean Delécluze, *François Rabelais*, Párizs, H. Fournier, 1841. 70.

³⁸ „à quelle espèce bizarre de philosophes se rattachera donc Rabelais qui s'applique à démontrer l'impossibilité du mariage et qui, comme les Patarius des XIIIe et XIVesiècles et les Saint-Simoniens au nôtre, recommande presque la promiscuité des deux sexes?” Uo. 71.

³⁹ „mais pour reconnaître dans cette fantaisie spirituelle, ainsi que dans les doutes que Panurge propose au sujet de son mariage, des vues profondes et surtout philosophiques, je ne le puis.” Uo.

⁴⁰ „Sa joie est humiliante, la gaieté de ses expressions inquiète, irrite; et l'exubérance de sa santé fait désagréablement sentir ce qui nous manque de force. Mais ces défauts ne sont rien en comparaison du plaisir qu'il semble prendre à ruiner et à détruire les lois, les institutions de toute espèce, établies avec tant de peine par les hommes.” Uo. 77.

⁴¹ „Il y a dans le caractère de Rabelais quelque chose de la nature du singe, qui détruit pour s'amuser et qui s'amuse du mal. Ses deux héros de prédilection, ceux à propos desquels il a déployé toutes les richesses de son imagination et de son style qu'il représente sans cesse avec complaisance au lecteur, c'est frère Jean des Entomures, moine spadassin, pillard, blasphemateur et licencieux, et enfin Panurge, escroc, courtisan, lâche et vantard. C'est hideux.” Uo.

⁴² Az öt kötetben mindössze két nő szereplő bukkan fel, de ők is szöveg és arc nélküli epizodisták. Miután Gargantua megszületett, anyja, Gargamelle eltűnik a színről, és neve csak a 35. fejezetben bukkan fel még egyszer, amikor a szerző egy mellékmondatban közli, hogy Gargantuát viszontlátva belehalt örömébe. Badebec, Pantagruel anyja pedig már a szülésbe belehal.

⁴³ Susan Broomhall, *Women and the Book Trade in Sixteenth-Century France*, Aldershot, Ashgate, 2002. 72-73

⁴⁴ A közreadás alatt nők esetében nem feltétlenül a nyomtatásban való megjelentetést kell érteni. Az ismertetett okokból a nők előnyben részesítették a baráti társaságok, szalonok korlátozott nyilvánosságát, kézírataik kézről-kézre jártak évekkel kinyomtatásuk előtt. Lásd erről Kirk D. Read, „Women of the French Renaissance in Search of Literary Community: A Prolegomenon to Early Modern Women's Participation in Letters,” *Romance Languages Annual*, 5. 1993. 95-102.

⁴⁵ Louise Labé, *Oeuvres*, Lyon, Jean de Tournes, 1555. 1556.

⁴⁶ Louise Labé, *une créature de papier*, Genf, Droz, 2006.

⁴⁷ „Louise Labé, une géniale imposture”, *Le Monde*, 2006. ápr. 11.

⁴⁸ *Comptes amoureux par madame Jeanne Flore : touchant la punition de ceulx qui contemnent et mesprisent le vray amour*, Lyon, [Denys de Harcy, 1531.]

⁴⁹ „Cest oeuvre de femme, dou ne peult sortir ouvrage si limé, que bien feroit dung homme discretz en les escriptz.”

⁵⁰ Lásd erről bővebben: Leah L. Chang, *Into Print: the Production of Female Authorship in Early Modern France*, Newark, University of Delaware Press, 2009.

- ⁵¹ *Comptes amoureux...* Párizs, Arnoul l'Anelier, 1543. *La Pugnition de l'amour contempne, extrait de l'amour fatal de madame Jane Flore*, Lyon, François Juste, 1540. Párizs, Denis Janot, 1541.
- ⁵² *Rymes de gentille et vertueuse dame, Pernette du Guillet*, Lyon, Jean de Tournes, 1545
- ⁵³ Huchon, 279–281.
- ⁵⁴ Kelly Digby Peebles, „The Other Voice”, in Jeanne Flore, *Tales and Trials of Love*, A Bilingual Edition and Study, Centre for Reformation and Renaissance Studies, Univ. of Toronto, 2014.
- ⁵⁵ Azért „megnyűzött” (écorché), mert miután a francia szókincs tetemes része latin szavak lerövidüléséből keletkezett, a latin szavakból végződésük elhagyásával lehet francia hangzású szavakat előállítani. Rabelais maga is számtalanszor élt ezzel a lehetőséggel, amikor a korabeli francia nyelvből hiányzó kifejezést kellett pótolnia; számos ilyen leleménye az irodalmi nyelv része lett.
- ⁵⁶ *Les Angoysses douloureuses qui procedent d'amours*, Párizs, Denis Janot, 1538.
- ⁵⁷ „l'idée et exemplaire de toute joyeuse perfection”, 51. fejezet.
- ⁵⁸ „N'estez-vous asceuré de vostre vouloir? Le point principal y gist: tout le reste est fortuit et dépendent des fatales dispositions du Ciel. [...] Il se y convient mettre à l'aventure, les oeils bandez, baissant la teste, baisant la terre et se recommandant à Dieu au demourant, puyssu'une foyz l'on se y veult mettre. Aultre assurance ne vous en sçauroyse donner” 10. fejezet.
- ⁵⁹ „On peut distinguer quatorze consultations ou épreuves: les sors homériques et virgiliens; le sort des dés; la divination par les songes; la sybille de Panzoust; la divination par les signes; les consultations successives du poète Raminagrobis, d'Épistemon, de Her Trippa, de Jean des Entommeurs, du théologien Hippotadée, du médecin Rondibilis, du philosophe Trouillogan, du juge Bridoye et du fou Triboulet.” Lefranc, 103. – „Les héros consultent les détenteurs de la »fine crème de sapience«, à savoir le théologien Hippotadée ... le médecin Rondibilis ..., le philosophe Trouillogan et le juriste Bridoye.” Huchon, 301.
- ⁶⁰ „l'amour que de vostre grâce me portez est hors de dez d'estimation”
- ⁶¹ „Je ne diz seulement touchant les perfections d'un chascun en son estat, lesquelles sont hors tout dez de jugement”
- ⁶² „úgy születünk, hogy azzá legyünk, ami lenni akarunk” – Pico della Mirandola, *De hominis dignitate*, 1485.
- ⁶³ A protestantizmus pedig – nyilván ugyanezeket a társadalmi tapasztalatokat általánosítva – magát az ember szabad akaratát is kétségbe vonta. A választóvíz evangélikusok és protestánsok között éppen Erasmus és Luther vitája volt a szabad akaratról.
- ⁶⁴ Dán Holger, Nagy Károly egyik lovagja az ófrancia hősi énekekben.
- ⁶⁵ „Peu de temps après, Pantagruel apprit que son père Gargantua avait été transporté au pays des Fées par Morgane, comme le furent jadis Ogier et Arthur; il apprit aussi que, a bruit de ce transport, les Dipsodes étaient sortis de leurs frontières, avaient dévasté une grande région d'Utopie, et faisaient alors le siège de la grande ville des Amaurotes.”
- ⁶⁶ Levél Guillaume Budénak 1517. február 21-én.
- ⁶⁷ „A ces motz Gargantua se leva et dist: Loué soit le bon Dieu en toutes choses. A ce que je voys, le monde est devenu beau filz, depuis ma congnoissance première. En sommes-nous là? Doncques sont huy les plus doctes et prudents philosophes entrez on phronistère et escholle des pyrrhoniens, aporrhétiques, sceptiques et éphectiques. Loué soit le bon Dieu! Vrayement on pourra dorénavant prendre les lions par les jubes, les chevaux par les crains, les beufz par les cornes, les buflés par le museau, les loups par la queue, les chèvres par la barbe, les oiseaux par les piedz, mais jà ne seront telz philosophes par leurs parolles pris. Adieu, mes bons amys. Ces mots prononcez, se retira de la compaignie. Pantagruel et les aultres le vouloient suyvre, mais il ne le voulut permettre.” 36. fejezet.
- ⁶⁸ Jean Plattard, *L'Adolescence de Rabelais en Poitou*, 28.
- ⁶⁹ Párizs, Michel Fezandat, 1546.
- ⁷⁰ Közös ismerősük, Étienne Dolet ugyanebben az évben ment a máglyára.